

**Imamate and Walāyat in the Ni‘matullāhī Order:
Reflections of Imam ‘Alī (AS) and the Ahl al-Bayt (AS)
in Early Ni‘matullāhī Texts up to the Safavid Era**

**Mostafa Gohari Fakhrabad^{*}, Ruhollah Solgi^{**}
Mojtaba Soltani Ahmadi^{***}, Zahra Siyafi^{****}**

Abstract

Based on historical evidence and the statements of Shāh Ni‘matullāh Walī and his followers prior to the emergence of the Safavid state, the Ni‘matullāhī Sufi order initially operated within the framework of Sunni jurisprudence and theology. Nevertheless, an examination of the writings and teachings of its adherents demonstrates that this order gradually distanced itself from Sunni doctrinal foundations, particularly in the sphere of religious leadership and guidance. In Ni‘matullāhī thought, walāyat belongs to the divine saints (awliyā’ Allāh), who possess charismatic authority and the station of guidance. After the Prophet Muḥammad (PBUH), this walāyat is manifested in the form of the Twelve Shi‘i Imams. Although the Companions of the Prophet enjoyed a respected status, the complete path of guidance was regarded as attainable only through the infallible Imams.

Given that Iranian religiosity in the pre-Safavid period was intertwined with ambiguity and plurality, this study—employing a descriptive-analytical method and drawing on historical and mystical sources—seeks to address the question of the

^{*} Associate Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author), gohari-fa@um.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, r.solgi@ihcs.ac.ir

^{***} Associate professor, Department of Islamic of History and Civilization, Payame Noor University, Tehran, Iran, msoltani94@pnu.ac.ir

^{****} PhD of Department of Islamic History, Payame Noor University, Tehran, Iran, zahrasayafi@pnu.ac.ir

Date received: 23/01/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

position of Imam ‘Alī (AS) and the Ahl al-Bayt in Ni‘matullāhī doctrine. It aims to clarify the religious orientation of Iranians prior to the official establishment of Shi‘ism in the Safavid era. The findings indicate that although the Ni‘matullāhī order retained Sunni juridical and theological positions for a considerable period, in the domains of mysticism and spiritual leadership it regarded the Shi‘i Imams as the principal source of guidance, thereby gradually inclining toward Shi‘ism.

Keywords: Ni‘matullāhī Order, religion in ninth-century Iran, Imam ‘Alī (AS), Twelve Imams.

Introduction

The Mongol invasion, which led to the collapse of the Abbasid caliphate (656/1258), resulted in the weakening of Sunni Islam and paved the way for the emergence of two powerful movements in response: Sufism and Shi‘ism. It soon became evident that these two currents would attract one another and engage in mutual interaction and exchange. One outcome of this interaction, alongside the continuation of orthodox Sunnism in eastern Iran, was the expansion of Shi‘ism—both in its official and scholarly forms, which existed in Iraq—and the emergence within Iran of a Sunni religious current marked by strong Shi‘i tendencies. This current manifested itself particularly in the form of Sufi orders such as the Ni‘matullāhīya, the Kubrawiyya, the Ḥurūfiyya, and other smaller lineages.

Shāh Ni‘matullāh Walī, the renowned Iranian Sufi of the eighth and ninth centuries AH (fourteenth–fifteenth centuries CE), was born in 730/1330 to an Arab father and an Arab mother. His principal spiritual master was Shaykh ‘Abd Allāh Yāfī ī, and he later also benefited from the teachings of Shaykh Ṣafī al-Dīn Ardabīlī. After gaining fame and attracting many followers—some of whom adhered to him out of devotion rather than formal affiliation—he traveled to Samarkand to meet Tīmūr. However, due to the difficulties and constraints imposed by Tīmūr’s policies, he left Samarkand and settled in Kerman, where he remained until the end of his life (d. 834/1431). His shrine remains in Mahan to this day.

Following the deaths of his sons and successors, his disciples continued to propagate his teachings throughout Iran. Over time, they gradually inclined toward Shi‘ism, and with the rise of the Safavid dynasty they formally entered the Shi‘i religious establishment.

Materials and Methods

Shāh Ni‘matullāh Walī was a prolific author, and the motivation of his disciples to compose treatises, in addition to the large corpus of poetry attributed to him, has resulted in the survival of numerous works under his name. It should be noted, however, that the authenticity of attribution of all treatises and poems to him is uncertain—particularly the lyrical and mystical poems—which scholars have frequently questioned. Among his disciples, several figures also produced works, including Dā‘ī Shīrāzī, Darvīsh Muḥammad Tūsī, and Ādharī Isfarāyīnī. In the present study, in order to examine the sectarian inclinations of the Ni‘matullāhī order prior to its formal adoption of Shi‘ism, the writings of Shāh Ni‘matullāh Walī and these three figures have been analyzed, focusing on their perspectives regarding Imam ‘Alī (AS) and his descendants. Subsequently, in light of the research findings, their religious orientation has been assessed. This research has been conducted using a descriptive-analytical method based on library sources.

Discussion and Results

The first point that emerges from an examination of Ni‘matullāhī writings is that they accepted the legitimacy of the Rightly Guided Caliphs. Their belief in the guiding role of the Ahl al-Bayt did not necessarily entail abandonment of Sunni affiliation. Accordingly, they transmitted laudatory accounts concerning the previous caliphs. Nevertheless, within their doctrinal framework, Imam ‘Alī (AS) occupies the primary position, and his status is not comparable to that of the first three caliphs. The stations attributed to Imam ‘Alī (AS) and his descendants—particularly with respect to imamate and walāyat—are distinctive and exclusive to them. This implies a belief in the guiding authority of the Prophet’s Household in comparison with other Companions and Followers.

They took pride in considering Imam ‘Alī (AS) as their spiritual guide (murshid), regarded themselves as his deputies in the guidance of the community, and expected obedience from both the people and rulers so that worldly and otherworldly felicity might be attained. They refrained from openly displaying Shi‘i symbols and rituals and did not even explicitly profess belief in the Mahdī in the same manner as Twelver Shi‘ism; nevertheless, they may be said to have considered their own spiritual lineage as preparing the ground for the advent of the Mahdī.

Conclusion

By concentrating on the position of Imam ‘Alī (AS) and his descendants in Ni‘matullāhī thought, this study has sought to clarify the sectarian identity of this order. The findings indicate that, from the Ni‘matullāhī perspective, the first three caliphs were respected merely as caliphs and Companions of the Prophet (PBUH), whereas the spiritual and mystical stations were regarded as belonging exclusively to the Alid lineage. Such respect appears to have stemmed more from internal considerations of the order than from the dominant Shi‘i tendencies of Iranian society at the time. From the Ni‘matullāhī viewpoint, perfect guidance is possible only through Imam ‘Alī (AS) and the infallible Imams, and the ultimate realization of this guidance will occur with the appearance of the Mahdī (AJ).

A comparison with other Sunni Sufi orders—particularly the Naqshbandiyya—demonstrates that Ni‘matullāhī Sunnism maintained a marked distance from official Sunnism, in such a way that it may be described as a form of Sunnism closely aligned with Shi‘ism. According to this perspective, following the Rightly Guided Caliphs, adherence to the Alid lineage is regarded as the principal condition of guidance. In this intellectual framework, Shāh Ni‘matullāh Walī, his successors, and his disciples are portrayed as embodiments of the Prophet’s Household. On this basis, the Ni‘matullāhī order did not merely claim an affiliation with the Ahl al-Bayt; rather, it also considered obedience to its spiritual path to be a condition for unity and perfection for both rulers and subjects alike.

Bibliography

- al-Ajuri al-Baghdadi, Abu Bakr Muhammad ibn al-Husayn (1999). *Al-Shari‘ah*. Riyadh: Dar al-Watan.
- Azari Esfarayini, Nur al-Din Hamzah ibn Ali Malik Tusi (2010/1389 SH). *Divan-e Azari Esfarayini*. Edited by Mohsen Kiani and Seyyed Abbas Rastakhiz. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Azmayesh, Mostafa (2004/1383 SH). “Vos‘at-e Mashrab va E‘tedal-e Mazhab-e Shah Seyyed Ne‘matollah Vali.” *Majmu‘eh-ye Maqalat darbareh-ye Shah Seyyed Ne‘matollah Vali*. Edited by Shahram Pazouki. Tehran: Haqiqat.
- Badanaj, Mohammad (2022/1401 SH). *Tahavvol-e Mafhum-e Velayat dar Matn-ha-ye Tasavvuf-e Kubrawiyya va Naqshbandiyya dar Asr-e Mughul (8th–9th centuries)*. Master’s thesis, Faculty of Literature, Shahid Beheshti University, Tehran.
- Bukhari, Muḥammad ibn Isma‘il (2001/1422 AH). *al-Jami‘ al-Musnad al-Ṣaḥīḥ al-Mukhtaṣar*. [n.p.]: Dar Ṭawq al-Najah.

233 Abstract

- Pazuki, Shahram (2002/1381 SH). Naqdi bar Mukatebat va Kand o Kav dar Tashayyo'-e Shāh Ne'matollah Vali va Molavi. Haft Asman, 14, 133–160.
- Jami, 'Abd al-Rahman (2010). Shawahid al-Nubuwwa. Istanbul: Maktabat al-Haqiqa (offset).
- Ja'fariyan, Rasul (2015/1394 SH). Tarikh-e Tashayyo' dar Iran. Tehran: Nashr-e 'Ilm.
- Khandmir, Ghiyath al-Din (1983/1362 SH). Habib al-Siyar. Edited by Muhammad Dabir Siyaqi. Tehran: Kitabfurushi-ye Khayyam.
- Hafiz Bursi, Rajab ibn Muhammad (2011/1422 AH). Mashariq Anwar al-Yaqin fi Asrar Amir al-Mu'minin. Beirut: A'lami.
- Dawlatshah Samarqandi, ibn 'Ala' al-Dawla Bakhtishah (1338). Tadhkirat al-Shu'ara'. Tehran: Kalala-ye Khavar.
- Ranjbar, Muhammad 'Ali, & Shihatmanesh, Reza (1394). "Jaygah-i A'imma-yi Athar ('a) dar Athar va Ahval-i Shah Ni'matullah Vali." Mu'tala'at-i Irani, 28, 113–136.
- Zarrinkub, 'Abd al-Husayn (1389). Dunbalihi-yi Jostju dar Tasavvuf-i Iran. Tehran: Amir Kabir.
- Shah Da'i Shirazi (1339). Kulliyat-i Shah Da'i Shirazi. Edited by Muhammad Dabir Siyaqi, with an introduction by 'Ali A'ghar Hikmat. Tehran: Kanun-i Ma'rifat.
- Shah Da'i Shirazi (1340). Shanzdah Risalah az Shah Da'i Shirazi. Edited by Muhammad Dabir Siyaqi. Tehran: Mu'assesa-yi Matbu'ati-yi 'Ilmi.
- Shah Ni'matullah Wali (1340). Rasa'il Haqrat Seyyid Nur al-Din Shah Ni'matullah Wali Kirmani. Edited by Jawad Nurbakhsh. Tehran: Khanqah-i Ni'matullahi-yi Tehran.
- Shah Ni'matullah Wali (2535). Kulliyat-i Ash'ar-i Shah Ni'matullah Wali. Edited by Jawad Nurbakhsh. Tehran: Khanqah-i Ni'matullahi-yi Tehran.
- Shah Ni'matullah Wali. Makatibat: Majma'a-yi 108 Risalih. Edited by Muhammad Rasa. [s.l.]: [s.n.].
- Shibi, Mustafa Kamil (1385). Tashayyu' va Tasavvuf ta Payan-i Sada-yi Dawzdahum Hijri. Translated by 'Ali-Reza Zakavati Qaraguzlu. Tehran: Amir Kabir.
- Sa'in al-Din 'Ali ibn Muhammad Turka (1391). Chahardah Resalih-yi Farsi. Qom: Ayat-i Ishraq.
- Tabasi, Darvish Muhammad (1351). Athar-i Darvish Muhammad Tabasi. Edited by Iraj Afshar & Muhammad Taqi Daneshpazhuh. Tehran: Intisharat-i Ni'matullahi.
- Fatemi, Hasan (1400). Barrasi-yi Didgah-i Aqtab-i Ni'matullahiyah nisbat be Tashayyu' az Yafi'i ta Kabudarahangi. Doctoral dissertation, Faculty of Shi'a Studies, University of Religions and Denominations.
- Farzam, Hamid (1374). Tahqiq dar Ahval va Naqd-i Athar va Afkar-i Shah Ni'matullah Wali. Tehran: Soroush.
- Farahani, Mahdi (1382). Peyvand-i Siyasat va Farhang dar 'Asr-i Zawal-i Timuriyan va Zuhur-i Safaviyan. Tehran: Anjoman-i Athar va Mafakhir-i Milli.
- Graham, Terry (1384). "Shah Ni'matullah Wali: Bunyangozar-i Tariqat-i Ni'matullahi", Mirath-i Tasavvuf. Tehran: Nashr-i Markaz.

- Muslim ibn Hājaj al-Neysaburi (n.d.). *al-Musnad al-Şāhiḥ al-Mukhtaşar*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-‘Arabi.
- Ma‘şum ‘Alishah, Muḥammad Ma‘şum Shirazi (n.d.). *Ṭara’iq al-Ḥaqa’iq*. Edited by Muḥammad Ja‘far Maḥjub. Tehran: Intisharat-i Kitabkhana-yi Sana’i.
- Nanji, Azim (1380). “Isma‘iliyah”. *Da’irat al-Ma‘arif-i Buzurg-i Islami*. Tehran: Markaz-i Da’irat al-Ma‘arif-i Buzurg-i Islami.
- Nurbakhsh, Muḥammad (1358). *Piran-i Ṭariqat*. Tehran: Khanqah-i Ni‘matullahiyah.
- Nurbakhsh, Jawad (1337). *Zindagi va Athar-i Quṭb al-Muwaḥḥidīn Jenab Shah Ni‘matullah Walī Kirmani va Farzandan-i u*. Tehran: Intisharat-i Khanqah-i Ni‘matullahi.
- Wa‘izi, ‘Abd al-‘Aziz ibn Shirmaliki (1361). “Sir-i Ḥaḍrat Shah Ni‘matullah Wali”. *Majmu‘a dar Tarjume-yi Aḥval-i Shah Ni‘matullah Wali Kirmani*, edited by Jean Aubin. Tehran: Anjuman-i Iranshinasi-yi Faranse dar Tehran.

مناسبات تصوف و تشیع؛

مطالعه موردی امامت و ولایت حضرت علی (ع)

و اهل بیت در تصوف نعمت الهی

مصطفی گوهری فخرآباد*

روح الله سلگی**، مجتبی سلطانی احمدی***، زهرا سیافی****

چکیده

بر اساس شواهد تاریخی و تصریحات شاه نعمت‌الله ولی و پیروان او، تا پیش از برآمدن دولت صفوی، طریقت نعمت‌اللهیه در چهارچوب فقه و کلام اهل سنت قرار داشت. با این حال، بررسی آثار و تعالیم ایشان نشان می‌دهد که این طریقت به تدریج از مبانی سنتی اهل سنت فاصله گرفت، به‌ویژه در زمینه رهبری دینی و هدایت امت. در اندیشه نعمت‌اللهیه، اولیای الهی که صاحب کرامات و مقام هدایت‌اند، پس از پیامبر اکرم (ص) در قالب دوازده امام شیعه تجلی یافته‌اند؛ هرچند صحابه جایگاه محترمی داشتند، اما طریق کامل هدایت تنها از مسیر امامان معصوم می‌گذرد. از آن‌جا که مذهب ایرانیان در دوره پیشاصفوی همچنان با ابهاماتی همراه است، این پژوهش با روش تحلیلی - توصیفی و بررسی منابع تاریخی و عرفانی با طرح این پرسش که «جایگاه امام علی (ع) و اهل بیت در اندیشه نعمت‌اللهیه چه بوده است؟» می‌کوشد سیمای مذهبی ایرانیان پیش از رسمیت یافتن تشیع در عصر صفوی را روشن سازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نعمت‌اللهیه، هرچند از منظر فقهی

* دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، gohari-fa@um.ac.ir

** استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، r.solgi@ihcs.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، msoltani94@pnu.ac.ir

**** دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، zahrasayafi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

و کلامی سنی باقی مانده بودند، اما در عرصه عرفان و رهبری معنوی، امامان شیعه را سرچشمه اصلی هدایت می‌شمردند و بدین‌سان گرایش تدریجی به تشیع داشتند.

کلیدواژه‌ها: تصوف، تشیع، نعمت‌اللهیه، حضرت علی (ع)، اهل بیت.

۱. مقدمه

هجوم مغولان که به نابودی دستگاه خلافت عباسی (۶۵۶ق) و نتیجتاً کم‌قوت شدن مذهب اهل سنت و جماعت منجر شد، راه را برای دو جریان قوی در مقابل آن گشود: تصوف و تشیع و مشخص بود که خیلی زود این دو جریان، همدیگر را جذب کرده و مؤلفه‌هایی را از همدیگر وام خواهند گرفت. از این رو در این زمان در کنار تسنن ارتدوکسی که هنوز در شرق ایران می‌توان از آن سراغ گرفت و تشیع رسمی و عالمانه که در عراق موجود بود، مذهبی سنی با گرایش‌های قوی شیعی در ایران شکل گرفت که مخصوصاً خود را در صورت فرق صوفی نعمت‌اللهیه، کبرویه، حروفیه و سلسله‌های کوچکتر ظاهر ساخت. این پژوهش می‌کوشد یکی از این فرق را از حیث مذهبی بکاود و تشابهات و افتراقات آن را با مذهب رسمی تسنن تبیین کند. برای این منظور دیدگاه این سلسله از بدو تأسیس تا روی کار آمدن صفویه در مورد امام علی (ع) و فرزندانش مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

سلسله نعمت‌اللهیه از جمله طریقت‌هایی است که هنوز خانقاه‌های آن به حیات خود در ایران ادامه می‌دهند. شاه نعمت‌الله ولی در سال ۷۳۰ یا ۷۳۱ق از پدری عرب و مادری ایرانی در حلب به دنیا آمد. وی سید بود و نسبش به اسماعیل بن جعفر (ع) می‌رسید. استاد اصلی او در تصوف، شیخ عبدالله یافعی (د. ۷۶۷ق)، مورخ و صوفی معروف بود که مدت هفت سال در نزد او در مکه تلمذ کرد. او مدتی هم در نزد شیخ صفی‌الدین اردبیلی در خانقاهش در اردبیل ماند. سپس به سمرقند نزد تیمور رفت و تیمور به او اظهار ارادت کرد، اما خواجهگان یا همان نقشبندی‌های بعدی مخصوصاً امیر کُلال^۱ که حضور او را مخلاً قدرت و جمعیت خود می‌دیدند، تیمور را از زیادی پیروانش ترساندند و تیمور به او امر کرد که سمرقند را ترک کند (گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱/ ۴۷۸). شاه نعمت‌الله هم نهایتاً به کرمان رفت و از ۷۷۵ق تا زمان وفاتش در ۸۳۱ق در همانجا ماند و مدفنش اکنون در ماهان کرمان است (واعظی، ۱۳۶۱: ۲۸۸).

پس از وفات شاه نعمت‌الله، تک فرزندش خلیل‌الله متولی خانقاه و مسند ارشاد پدر شد، ولی او هم به سبب کثرت مریدان مورد آزار شاهرخ تیموری قرار گرفت و چون

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۳۷

بهمینان دکن نسبت به شاه نعمت الله ارادت می‌ورزیدند، کرمان را ترک کرد و به همراه دو تن از فرزندان به هند رفت. اداره خانقاه نعمت اللهیه را به یکی از پسرانش به نام میر شمس‌الدین سپرد. با روی کار آمدن صفویه فرزندان میرشمس‌الدین در دربار آنها مناصب قابل ملاحظه یافتند و برخی با خاندان صفوی خویشاوندی ایجاد کردند و رسماً به مذهب تشیع گرویدند (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۸۹-۲۰۰؛ گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱ / ۴۷۱-۴۹۱). از خلیل الله و میرشمس‌الدین آثاری موجود نیست، اما در عوض از سه تن از شاگردان شاه نعمت الله آثار ارزشمندی موجود است. این سه تن عبارتند از شاه داعی شیرازی، درویش محمد طبسی و آذری اسفراینی. مطالعه آثار این سه تن به همراه نوشته‌های خود شاه نعمت الله به خوبی می‌تواند ویژگی‌های مذهبی آنان و دیدگاهشان را نسبت به امام علی (ع) و خاندانش نشان دهد.

۲. پیشینه

زرین کوب، نعمت اللهی‌ها را پیش از صفویه، سنیانی دانسته که در عین حال محب اهل بیت هم بودند (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۹۹). هرچند گراهام معتقد است مریدان آنها اندکی پس از مرگ رهبرشان به مذهب تشیع گرویدند (گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱ / ۴۷۷)، اما بررسی آثار پیروان این سلسله چنین نکته‌ای را تأیید نمی‌کند. حکمت با بررسی اشعار شاه داعی شیرازی، از صوفیان نعمت اللهی، به این نتیجه رسیده است که دو عقیده تسنن و تشیع در آن هنگام به ویژه در شیراز حالت تعادل و موازنه یافته است (حکمت، ۱۳۳۹: ۱۳۳۹). فاطمی هم در رساله دکتری خود بر همین عقیده رفته است که تا اواسط قرن نهم برخی از اقطاب نعمت اللهیه به تشیع تمایل نشان داده‌اند که این دوره از شاه نعمت الله آغاز و به شیخ شمس‌الدین دکنی ختم می‌شود (فاطمی، ۱۴۰۰: چکیده). جعفریان برای توصیف وضعیت تسنن در ایران پس از حمله مغول اصطلاح «تسنن دوازده امامی» را به کار می‌برد که به معنای پذیرفتن دوازده امام به عنوان هادیان امت از پس چهار خلیفه پیامبر است (جعفریان، ۱۳۹۱: ۱۳۱۶). از این رو باید شاه نعمت الله و پیروانش را جزء این دسته برشمرد. رنجبر هم‌نوا با جعفریان قدمی فراتر رفته و با توجه به فراوانی نشانه‌های تشیع و کمی نشانه‌های تسنن در آثار شاه نعمت الله، وی را از لحاظ «عاطفی» شیعی دانسته (رنجبر، ۱۳۹۴: ۱۱۸) و طریقت او را در عداد طرق شیعی قلمداد کرده است (همان، ۱۳۳). فرزام که وسیع‌ترین پژوهش‌ها را در زبان فارسی درباره شاه نعمت الله صورت داده است، پس از ذکر شواهدی

بر تسنن و تشیع شاه نعمت الله، آخرین نتیجه‌ای که می‌گیرد این است که لحن شاه نعمت الله در اشعار و رسائل چنان است که «برای اثبات تمایل او به تشیع کافی به نظر می‌رسد» (فرزام، ۱۳۷۴: ۶۰۲). محمد قزوینی، جلال‌الدین همایی و هانری کربن هم حکم به تشیع شاه نعمت الله ولی کرده‌اند (پازوکی، ۱۳۸۱: ۱۵۳). آزمایش هم با استناد به سروده‌ای از شاه نعمت الله معتقد است وی برای نخستین بار در میان مشایخ صوفیه، تقیه را کنار نهاد و رسماً اعتقاد خود را به ولای علی (ع) ابراز داشت (آزمایش، ۱۳۸۳: ۳۲). در این میان شیعی، محقق عراقی، نظر غربی ابراز کرده است. به گفته او

نعمت الله می‌خواسته یک مذهب شیعی - صوفی جدید بر اساس اعتقاد دوازده امامی بسیار معتدل بنیان نهد که خود وی به بیان صوفیانه به مثابه خاتم خاص به تبع از مهدی (عج) که خاتم عام است - امام مفترض الطاعه آن باشد (شیعی، ۱۳۸۵: ۲۳۶).

آزمایش هم احتمالاً این نظریه را از شیعی گرفته و آن را پرورش داده است. به نوشته او شاه نعمت الله مذهب جامع خود را ناسخ مذاهب اربعه اهل تسنن می‌شمرد و می‌گوید با آمدن من و ارائه مکتب توحیدی، دوران عمل کردن به روش ائمه چهارگانه اهل تسنن به پایان رسیده است (آزمایش، ۱۳۸۳: ۴۵). البته پازوکی مراد شاه نعمت الله را از مذهب جامع، به معنای مذهبی می‌داند که ضمن اعتقاد به حب آل علی (ع) با خلفای پیامبر هم دشمنی ندارد (پازوکی، ۱۳۹۵: ۱۴۸). بررسی صحت و سقم این نظریه در ادامه خواهد آمد. در نقد دیدگاه کسانی که قائل به تسنن نعمت اللهی‌ها هستند باید گفت که تسنن نعمت اللهی آن‌گونه نیست که مثلاً نقشبندی‌ها در آن هنگام داشتند. گرایش‌های شیعی نعمت اللهی‌ها فقط در حد ضرورت محبت به اهل بیت و دوازده امام و احترام نهادن ویژه به آنها نیست، بلکه بسیار فراتر از این دیدگاه «تقلیل گرایانه» است که شواهد آن در ادامه خواهد آمد. در مقابل با توجه به تصریحات شاه نعمت الله و مریدانش به تسنن خود، نمی‌توان ابراز علاقه و احترام فراوانشان را به اهل بیت به معنای تشیع دانست و بنابراین نمی‌توان با کسانی که قائل به تشیع شاه نعمت الله‌اند، هم‌داستان شد.

شاید جهت تبیین مذهب شاه نعمت الله و پیروانش، مراجعه به آثار آنها و بررسی دیدگاهشان نسبت به امام علی (ع) و خاندانش راهگشا باشد. در این پژوهش کوشش شده است علاوه بر مجموع آثار شاه نعمت الله، رسائل و تألیفات سه تن از مریدان نسل اول وی هم از لحاظ مذهبی مورد توجه قرار گرفته است و به صورت دقیق دیدگاه آنان درباره امیرالمؤمنین (ع) و فرزندانش مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳. مفاهیم اصلی: امامت و ولایت از نظر صوفیه

مفهوم قرآنی ولایت حاکی از آن است که مسلمانان تحت ولایت دینی و سیاسی خدا، پیامبر (ص) و مؤمنان - که اهل بیت (ع) مصداق بارز آن هستند - قرار دارند (بادنج، ۱۴۰۱: ۳). مفهوم عرفانی ولایت در زبان اهل عرفان علاوه بر پیشوایی و رهبری به معنای صاحب اختیار بودن و به ویژه به معنای «قرب» به کار رفته است که از آن به قرب وجودی و معنوی و باطنی تعبیر می‌شود. یکی از صفات ضروری ولی، اتصاف به عصمت و طهارت است که در اولیاء الهی از آن به مقام «حفظ و حصن» تعبیر می‌شود. عارف کامل که به مقام «ولی» رسیده است خود دست پرورده ولایت الهی، نبوی و علوی است (همان، ۹-۱۰). دایره ولایت و امامت به دنبال دایره نبوت، این جریان معنوی را ادامه می‌دهند. امامان اهل ولایتند، یعنی اهل دوستی با خدا و اهل رازند و ولایت، باطن نبوت است. امامان ظهور مظاهر اسماء الهی و اسماء الله خواهند بود (نانجی، ۱۳۸۰: ۱۰/۱۴۴).

۴. دیدگاه نعمت اللهیه نسبت به امام علی (ع)

نعمت الله و پیروانش اذعان دارند که چهار خلیفه پیامبر را قبول دارند و بر ایشان درود و ثنا می‌فرستند و این فرق اصلی آنها با شیعیان است. شاه داعی در خاتمه قصیده‌ای بر چهار خلیفه به صورت جداگانه درود می‌فرستد.^۱ شاه نعمت الله نیز به مناسبت سخن گفتن از «خلیل» و اشاره به مقام خُلّت ابوبکر به حدیثی استناد می‌کند که در منابع اهل سنت آمده است و بر پایه آن پیامبر فرمود: «لو كنت متخذاً خلیلاً لاتخذت ابابکر خلیلاً» (شاه نعمت الله، ۱۳۴۰: ج ۱/۸۷). شاه نعمت الله در مدح عمر حدیث زیر را نقل می‌کند که «اگر بعد از من پیامبری بود، همانا عمر بود» و از پیامبر درباره عثمان روایت کرده است که «هر پیامبری رفیقی دارد و دوست من در بهشت، عثمان است» (فاطمی، ۱۴۰۰: ۱۰۰ به نقل از نسخه تحقیق الاسلام).

درویش محمد طبسی، در رساله «خلافت و ولایت» خلفاء راشدین را جامع خلافت ظاهری و باطنی پیامبر می‌داند (طبسی، ۱۳۵۱: ۵۴۸). در همان رساله می‌نویسد: «اولیاء امت» بعد از خاتم انبیاء، شیخین و ذی‌النورین و دوازده امام هستند» (همان، ۵۴۹). نکته روشن در اشعار و گفته‌های شاه نعمت الله و پیروانش تفاوت فاحشی است که میان فضائل و کمالات امام علی (ع) در قیاس با سه خلیفه نخست و سایر صحابه وجود

دارد، به طوری که در معرفی و تمجید از باقی صحابه به حداقل آن بسنده می‌کنند. طبسی در سراسر آثار خود تنها یک بار از ابوبکر یاد کرده است و یک بار از عمر، از عثمان یادی نکرده است، ولی از امام علی (ع) فروان یاد می‌کند. این موضوع نشان می‌دهد که او به سه خلیفه نخست و سایر صحابه پیامبر ارادتی ندارد و به اقوال و گفتار آنان استناد نمی‌کند.

نعمت‌اللهیه مانند سایر طریقت‌های صوفیه، به جز نقشبندیه، سلسله طریقت خود را از طریق کمیل به امام علی (ع) می‌رسانند (طبسی، ۱۳۵۱: ۲۲۷). طبسی شرط ایمان کامل را دوست داشتن آل علی (ع) معرفی می‌کند.^۳ شاه نعمت‌الله، امام علی (ع) را خلیفه برحق و امام خود می‌داند که مجموعه کائنات مسخر اوست.^۴ او از خوانندگان خود می‌خواهد امام علی (ع) را بشر نخوانند و سرّ خدا بدانند.^۵ حضرت علی (ع)، والی (حاکم) اولیاء^۶ و سید اولیاء^۷ است. شاه نعمت‌الله شرط ولی شدن را پذیرفتن ولایت مرتضی علی (ع) می‌داند^۸ و بر دشمنان او لعنت می‌فرستد: «لعنت به دشمنان علی گر کنی رواست» (شاه نعمت‌الله ولی، ۲۵۳۵: ۷۲۶). طبعاً مراد او از دشمنان علی (ع)، نه خلفا و صحابه که از ایشان با احترام یاد می‌کند که خوارج و ناصبی‌هاست. او نبوت و ولایت را در کنار هم می‌نهد، ولی به جای سه خلیفه، امام علی (ع) را در کنار پیامبر جای می‌دهد.^۹ او پیامبر را صورت اسم اعظم و امام علی (ع) را معنی خاص اسم اعظم می‌داند.^{۱۰}

نعمت‌اللهیه از امام علی (ع) با تعابیری یاد می‌کنند که هرگز برای سه خلیفه دیگر به کار نمی‌برند. اصولاً آنها از سه خلیفه نخست تنها به نام یاد می‌کنند،^{۱۱} اما برای امام القاب فخیمه بسیاری به کار می‌برند؛ تعابیری مانند امیرالمؤمنین و امام المسلمین (شاه نعمت‌الله، ۱۳۴۰: ج ۲/ ۲۶۴)، امام المتقین (همان، ج ۲/ ۷۱)، گوهر دریای عالم و علم، معدن بخشش، راهنمای رهروان، پیشوای متقیان،^{۱۲} محیی السنه و الجماعه، سلطان الاولیاء و برهان الاصفیاء (طبسی، ۱۳۵۱: ۲۲۹ - ۲۳۰).

مهم‌ترین اندیشه در میان متصوفه این دوره موضوع «ولایت» است که به طور ویژه توسط ابن عربی پرورش پیدا کرد. از ویژگی‌های «ولی» احاطه او به همه چیز است (شاه نعمت‌الله، ۱۳۴۰: ج ۳/ ۱۴۷) و آن را باطن نبوت می‌دانند (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۴). به باور نعمت‌اللهیه در ولایت، خلیفه پیامبر، امیر مؤمنان علی (ع) بوده است.^{۱۳}

علاوه بر مفهوم ولایت، «امامت» هم در اندیشه نعمت‌اللهیه مطرح است و در اینجا نیز باز دوازده امام هستند که حضور دارند. نعمت‌اللهیه‌ها، خلفای راشدین را هم امام می‌دانستند، اما به معنای کسانی که رهبری سیاسی این امت را به عهده‌دار بودند، اما هدایت

که فقط از طریق ولایت و امامت ممکن است، با توسل به اهل بیت پیامبر به صورت کامل امکان پذیر است (همانجا). هر چند مانعی وجود ندارد که بتوان دیگران را به عنوان هادی خود انتخاب کرد، ولی انتخاب اصلح از نظر نعمت اللهیه، دوازده امام هستند. شاه نعمت الله ولی به جای حدیث «اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم» (آجری، ۱۹۹۹: ج ۴/ ۱۶۹۰) این روایت را می آورد که «من چون آفتابم و علی چون ماه بدر است و فرزندانم مانند ستاره های درخشان؛ به هر کدام از اینها که اقتدا کنید راه نجات می یابید» (شاه نعمت الله، بی تا: ۸۲۵).^{۱۴} وی با نقل این حدیث بار دیگر بر درستی انتخاب اهل بیت به عنوان هادیان امت صحنه می گذارد. درویش محمد طبسی در رساله «جام جهان نما»، از علی (ع) به عنوان «امام معصوم» یاد می کند^{۱۵} که قطعاً تعبیری شیعی است و هرگز دیده نشده است اهل سنت چنین جایگاهی برای اهل بیت در نظر بگیرند. شاه نعمت الله امام علی (ع) را در میان اولیاء، اولین و در میان خلفاء، آخرین معرفی می کند (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۰) که دقیقاً فرضیه ما را تأیید می کند که نعمت اللهیان دوازده امام را هادیان امت و مقدم بر دیگران می دانستند. برخلاف تصور فاطمی، ولای امام علی (ع) از چشم شاه نعمت الله فقط محبت نیست (فاطمی، ۱۴۰۰: ۹۸)، بلکه چنان که مشاهده شد، ولایت به معنای هدایت و رهبری دینی امت هم هست. حضرت علی (ع) نه تنها از اولیا بلکه سیدالاولیاست.^{۱۶}

شاه نعمت الله پیروی از امام علی (ع) را دین حق و راه درست معرفی می کند^{۱۷} و مدعی این طریق را گمراه می داند.^{۱۸} او می گوید که ولایت را از علی (ع) باید جست.^{۱۹} او گرچه خود را رافضی نمی داند، ولی خود را پیرو علی (ع) - و نه خلفا - می داند.^{۲۰} او از همگان می خواهد موالیانه ولای علی (ع) را طلب کنند^{۲۱} و خود را نعمتی از نعمت های امیرالمؤمنین (ع) می داند.^{۲۲} او همچنان که خود را رافضی نمی داند، به اندازه سر مویی دشمنی با علی (ع) را موجب خروج از ایمان می داند.^{۲۳} او ولایت امام علی (ع) را در مقایسه با ولایت دیگر اولیاء الله همچون آفتاب در برابر سایه می داند.^{۲۴}

شاه داعی شیرازی در رساله «کشف المراتب» درباره صاحب سر بودن امام علی (ع) و مقام ولایی ایشان می نویسد که هر پیامبری، صاحب سرری داشته است؛ چنان که مثلاً صاحب سر آدم، شیث بوده است و صاحب سر ابراهیم، اسماعیل و آن شخص حامل «ولایت مقیده» بود. صاحب سر رسول خدا و خاتم ولایت مقیده، علی مرتضی است. بر اساس حدیثی منقول از پیامبر که «نحن الآخرون السابقون»^{۲۵}، حدیث «كنت نبياً و آدم بین الماء و الطین»^{۲۶} را بدین گونه تکمیل می کند که «و کان معی علی» و حدیث دیگری به این

لفظ که «یا علی کنت مع الانبیاء سرّاً و انت معی جهراً» (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۹۸). طبسی هم در رساله «اصطلاحات» بر صاحب سرّ بودن امام علی (ع) برای پیامبر تصریح دارد (طبسی، ۱۳۵۱: ۴۱۹). مجموع این مطالب ما را به این موضوع رهنمون می‌سازد که از نظر نعمت الهیه میان صحابه پیامبر، آن که با ایشان عجین و یکی شده بود، امام علی (ع) بود؛^{۲۷} نه تنها خود او بلکه خاندانش که «حاملان ولایت باطنه علویه» شدند (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۹۹).

شاه نعمت الله در رسائل خود مراتب تصوف را چهل عدد بر می‌شمرد که یک انسان برآمده از خاک می‌تواند بدان‌ها دست یابد، البته باید توجه داشته باشد که ابوتراب (امام علی) پدر خاک است؛ بنابراین او پیش از دیگران این مراتب را دریافته است و در وجود او نبوت و ولایت یکی شده است.^{۲۸} درویش طبسی هم با این لقب امام، بازی جناسی کرده است و می‌گوید:

اگر خاکش شوی، حسن الثواب است   که او هم بوالحسن هم بوتراب است

(طبسی، ۱۳۵۱: ۴۳۲)

در رؤیاهای نعمت الهی‌ها این فقط امام علی (ع) است که ظاهر می‌شود و از سه خلیفه پیشین خبری نیست. این بدان معناست که در ذاکره نعمت الهی‌ها و ناخودآگاه آنها سه خلیفه نخست در حال فراموشی هستند. شاه داعی شیرازی با یکی از دوستانش به عزم دیدار شاه نعمت الله عازم ماهان کرمان می‌شوند، اما در بین راه گم و گرفتار باد و باران می‌شوند. در این میان شاه داعی که خوابش برده است در خواب می‌بیند که امام علی (ع) در حالی که سوار بر اسب است با تازیانه‌ای به سمت آنها می‌آید و می‌گوید که این ابرها به فرمان ما هستند و دستور می‌دهد که بر سر آنها نبارند. هنگامی که شاه داعی از خواب برمی‌خیزد، می‌بیند که تمام بیابان غرق در باران است، اما بالای سر آنها چیزی نمی‌بارد (نوربخش، ۱۳۳۷: ۵۲).

طبسی به لحاظ تاریخی هم معتقد است که هر کس امام علی (ع) را خلیفه چهارم نداند، بنابر فرموده خود امام ملعون است (طبسی، ۱۳۵۱: ۵۱۸). او برای اثبات حقانیت خلافت امام سخنانی از شیخین در تأیید امام می‌آورد از جمله سخن مشهور عمر را که «لولا علی لهلك عمر» و از ابوبکر جمله مشهورش را به صورت تحریف شده به این شکل نقل می‌کند که «اقیلونی و لست بخیر منکم و علیٰ فیکم» (همان، ۵۴۱).

۵. دیدگاه نعمت اللهیه نسبت به دوازده امام

مجموع تعاریفی که شاه نعمت الله از دوازده امام دارد حاکی از آن است که در نزد وی مقام عرفانی ایشان بسی بالاتر از جایگاهی است که برای سایر صحابه از جمله سه خلیفه اول در نظر گرفته‌اند. به گفته او هرکس که اهل حق باشد باید پیرو آل پیغمبر باشد.^{۲۹} او دوستی این خاندان را دوی دردهای خود می‌داند.^{۳۰} شاه نعمت الله در قصیده‌ای دیگر با مطلع «نور چشم مصطفی را مرحبا باید زدن» دوازده امام را ستوده است (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۰-۳۳۱). او سید و از اولاد علی (ع) و پیغمبر بودن خود را مایه مباهات می‌داند^{۳۱} و شرط رسیدن مریدان به ولایت خود را تبعیت از اهل بیت می‌داند.^{۳۲} او ارکان نبوت و اسلام را در چهارده معصوم خلاصه می‌کند و از سایر صحابه هیچ یاد نمی‌کند.^{۳۳} او بر توسل به خاندان اهل بیت^{۳۴} و انتخاب چهارده معصوم (به عنوان پیشوایان هدایت) تأکید می‌ورزد.^{۳۵} وی در سفر عراق خود به زیارت مراقد مطهر ائمه شیعی (ع) رفت و در کنار مرقد امام حسین (ع) چله‌نشینی کرد (مفید مستوفی یزدی، ۱۳۶۱: ۱۴۸).

شاه داعی شیرازی ماجرای آمدن جبرئیل به نزد پیامبر و خبر دادن از شهادت حسنین (علیهما السلام) را به شعر درآورده است (شاه داعی، ۱۳۳۹: ۲۵۸-۲۵۹). وی در قطعه‌ای اسامی امامان اثنی عشر را به صراحت ذکر می‌کند.^{۳۶} به گفته او در رساله «کشف المراتب»، خاندان علی (ع) «حاملان ولایت باطنه علویه» شدند (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۹۹). درویش محمد طبسی با استناد به گفته مولوی (د. ۶۷۲ق) اولیاء امت را تا قیامت از خاندان علی (ع) می‌داند.^{۳۷}

شاه نعمت الله به پیروانش دستور داد که کلاهی پنج ترک که اشاره به پنج تن - اصحاب کساء - است و پس از چندی کلاهی با دوازده ترک به نشانه اعتقاد به دوازده امام بر سر نهند. در همین باب در رساله «تاج نامه» می‌نویسد:

بدان ای عزیز! که دو نقطه تاج اشاره به قرص شمس و قمر است. شمس اشاره به حضرت محمد (ص) است و قمر اشاره به حضرت شاه ولایت علی (ع) و دوازده ترک اشاره به ائمه اولاد پیغمبر است - علیهم السلام - چنانچه در حدیث آمده که انا کالشمس و علی کالقمر و اولادی کالنجوم بایهم اقتدیتم (شاه نعمت الله، بی تا: ۸۲۵).

حضرت مهدی (عج) در دل نعمت اللهی‌ها جایگاه ویژه‌ای دارد. آنان درست همان عقیده شیعه را درباره امام دوازدهم شیعیان دارند. حضرت مهدی (عج) از نسل فاطمه (س)

و اشاعه دهنده عدالت عام، اعتلا دهنده دین محمدی، امام قائم و صاحب الزمان است و از لحاظ عرفانی، ایشان «خاتم ولایت مرتضویه و ولایت خاصه محمدیه» است (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۱۰۲؛ طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۱). از نظر درویش طبسی در رساله جام جهان نما «اقطاب» بعد از حضرت رسول (ص) دوازده امام‌اند که با ظهور حضرت مهدی (عج) تعداد این افراد بیشتر می‌شوند و شامل حضرت عیسی (ع) و ۲۱۳ یار حضرت مهدی (عج) خواهد شد ... (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۷). شاه نعمت الله خود رساله مستقلی درباره حضرت مهدی (عج) با عنوان «رساله مهدیه» دارد که در باب ظهور حضرت مهدی و شرایط حضورش سخن گفته است (شاه نعمت الله، بی تا: ۸۹۷-۹۰۰).

چنان که مشاهده شد یکی از ویژگی‌های بارز فرقه نعمت‌اللهیه، تأکید فراوان بر ضرورت احترام نهادن به چهارده معصوم و دوازده امام یعنی خاندان رسول است. اینک این سوال را می‌توان طرح کرد که علل و انگیزه‌های نعمت‌اللهیه در این احترام فوق‌العاده نهادن به اهل بیت چیست؟ چرا آنان با وجود تسنن برای دوازده امام جایگاهی همچون شیعیان برای ایشان در نظر می‌گیرند. در پاسخ می‌توان دو فرض را مطرح کرد. عامل اول معتدل بودن تسنن در مرکز و غرب ایران با توجه به شافعی بودن ایشان در قیاس با شریک ایران است که بر مذهب حنفی بودند، اما عامل دوم و اصلی را باید در قدرت‌طلبی شاه نعمت الله جستجو کرد. روش نعمت‌اللهیه در ادعای رهبری چنان است که نخست بر ضرورت اتباع و پیروی مردم از آل رسول پا می‌فشارند و سپس با تأکید بر سید بودن خود و این که جزء آل رسولند، همان احترام و اتباع از شاه نعمت الله را از رعایا و حتی سلاطین خواستارند.^{۳۸} در موارد متعددی می‌توان دعوت همگان را به سوی شاه نعمت الله از سوی خود وی و پیروان وفادارش یافت. آنان همه آن مقاماتی را که برای اهل بیت پیامبر به عنوان اولیای الهی قائل بودند، برای خود نیز در نظر داشتند. به عنوان نمونه درویش محمد طبسی دست کم دو مرتبه در آثار خود بزرگان زمانه را به زانو زدن نزد شاه نعمت الله و دست ارادت دادن به او توصیه می‌کند:

وقت آمده که اختلافات و عداوت و نزاع از میان یکدیگر بردارند و گریبان محبت و مودت یکدیگر گرفته، دست در دامن ولایت اولاد محمد مصطفی زده بر جاده شریعت و طریقت و حقیقت راسخ و مستقیم الاحوال باشند ... درویشان امیدوارند که پادشاهان ممالک عالم و ارکان دولت ایشان در دایره اولاد مصطفی باشند و از این دایره تجاوز نفرمایند (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۵۶).

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۴۵

او ابراز تأسف می‌کند که چرا شاه‌رخ، چنان که باید شاه نعمت الله ولی را محترم نداشته است که اگر چنین می‌کرد تمامی ملوک (احتمالاً با معجزه) مطیع او می‌شدند.^{۳۹} وی شاه‌رخ را خلیفه مُلک، امیر قاسم انوار (از پیروان شاه نعمت الله) را خلیفه ملکوت و شاه نعمت الله را بعد از مرتبه غوث می‌داند (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۶).

۶. مذهب نعمت اللهیه

ظاهراً انتساب نعمت الله به تشیع به دلیل تصنیف رساله‌ای در مناقب مهدی (عج) و نوشتن شرحی بر گفتگوی امام علی (ع) و کمیل بن زیاد نخعی درباره حقیقت است (واعظی، ۱۳۶۱: ۳۱۰). در طرائق الحقائق چند سطری از شرح مذکور آمده است: معصوم علی‌شاه، بی‌تا: ج ۳/ ۳۶). اشعار او در مدح چهارده معصوم نیز این معنا را به ذهن متبادر می‌کند (ر.ک. ادامه)، با این حال با توجه به تصریح خود شاه نعمت الله و پیروان نزدیکش تردیدی در مورد تسنن او باقی نمی‌ماند.

ره سنی^{۴۰} گزین که مذهب ماست ورنه گم‌گشته‌ای و در خللی

(شاه نعمت الله ولی، ۲۵۳۵: ۶۸۹)

لفظ ولیّ هم در عنوان شاه نعمت الله ولی نشان از سنی بودن او دارد؛ زیرا شیعیان، شأن و مرتبه ولایت را فقط به امامان خود می‌دهند و برای کس دیگری به کار نمی‌برند (گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱/ ۴۷۷). ژان اوبن^{۴۱} با اطمینان شاه نعمت الله را در حلقه‌های سنی شیراز جای می‌دهد. به گفته وی:

آنچه از تاریخ به دست می‌آید آن است که اگر در ایران زمان شاه نعمت الله یک شهر با اسلام سنی ارتباط داشت، آن شهر شیراز بوده است. بنابراین شاه نعمت الله با تحصیل در شیراز به نحوی مذهب خود را هویدا کرده است (اوبن، ۱۳۶۱: ۵).

شاگردی هفت ساله او در نزد شیخ عبدالله یافعی (د. ۷۶۸ق)، که در مذهب تسنن راسخ بود، این گمانه را تأیید می‌کند. به عقیده گراهام، شاه نعمت الله بر مذهب حنفی بود؛ گرچه به عنوان فردی که در شیراز تحصیل کرده بود، با شافعیان نیز همدردی داشت (گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱/ ۴۷۳)، اما حکمت او را در زمره شافعیان جای می‌دهد (حکمت، یز) و این موضوع باز ما را به این نکته یادآور می‌شود که او هرگز بر گرد اختلافات و درگیری‌های مذهبی نمی‌گشت و تعیین مذهب او بر محققان دشوار گشته است.

شاه نعمت الله در عین آن که خود را دوست امام علی (ع) معرفی می‌کند، اما منکر آن می‌شود که «رافضی» است؛ یعنی کسانی که به سب و لعن خلفا می‌پرداختند.

رافضی کیست دشمن بوبکر	خارجی کیست دشمنان علی
هر که او چار یار دارد دوست	امت پاک مذهب است و ولی
دوستدار صحابه‌ام به تمام	یار سنی و خصم معتزلی

(شاه نعمت الله ولی، ۲۵۳۵: ۶۸۹)

شاه داعی شیرازی^{۴۲} هم در مدح صحابه می‌گوید:

دل از ما دان و دلدار از صحابه   منم در مهر هر چار از صحابه

پس از آن در غزلی دیگر در پیروی از تابعان می‌گوید:

بیا از تابعان تابعین باش	طلبکار لسان تابعین باش
حنیفی گر شدی یا شافعی تو	هدایت نامه‌خوان تابعین باش

(حکمت، ۱۳۳۹: ۷۸).

شاه داعی در پایان رساله «کشف المراتب» پس از آن که تمام کمالات و مقامات عرفانی را به دوازده امام نسبت می‌دهد، ضمن دعا برای این که با علی (ع) و اولادش محشور شود، بر صحابه نبی هم درود می‌فرستد (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۱۰۳). درویش محمد طبسی^{۴۳} در رساله «انوار الحقائق» از امام علی (ع) با جمله ثنائی «کرم الله وجهه» یاد می‌کند (طبسی، ۱۳۵۱: ۲۳۰) که یک تعبیر سنی است و شیعیان چنین عبارتی را برای امیرالمؤمنین خود به کار نمی‌برند.

با وجود آن که محققان بر دو گروه باورمندان به تسنن و تشیع شاه نعمت الله و پیروانش تقسیم شده‌اند، اما شیعی معتقد است که وی در فکر ایجاد مذهب جدیدی بوده است (شیعی، ۱۳۸۱: ۲۳۶). شیعی برای اثبات مدعای خود به شماری از سروده‌های شاه نعمت الله استناد می‌جوید. از جمله این که شاه نعمت الله مدعی است که نه حنفی است و نه شافعی و مذهب جَدّ خویش را دارد.

پرسند ز من چه کیش داری؟   ای بی‌خبران چه کیش دارم؟

از شافعی و ابوحنیفه   آئینه خویش پیش دارم

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۴۷

ایشان همه بر طریق جدند
من مذهب جد خویش دارم
در علم نبوت و ولایت
از جمله کمال بیش دارم

(نوربخش، ۱۳۳۷: ۷۴)

رافضی نیستم، ولی هستم
مؤمن پاک و خصم معتزلی
مذهب جد خویشتن دارم
بعد از او پیرو علی ولی

(شاه نعمت الله، ۲۵۳۵: ۶۸۹)

از بعد علی است یازده فرزندش
بر جای رسول، نعمت الله ولی است

(همان، ۵۷۷)

و بدین گونه نتیجه می‌گیرد که خودش مظهر خدا و جامع ادیان بلکه جامع کل عالم است:

مذهب جامع از خدا دارم
این هدایت مرا بود ازلی

(همان، ۶۸۹)

او مذهب خویش را «مذهب جامع» نامیده، و هدفش گویا آشتی دادن شیعه و سنی و آنها را تحت رایت خود قرار دادن بوده است (آزمایش، ۱۳۸۳: ۵۱). وی خود را به صفت عصمت ستوده و به حکم آن که سید و علوی بوده، خود را مانند امامان معصوم شمرده:

سیدم از خدا چو معصوم است
هر چه بینم صواب می‌بینم

(شاه نعمت الله، ۲۵۳۵: ۳۴۷)

به این موارد باید افزود که با توجه به رونق بازار مهدویت و مدعیان مهدی،^{۴۴} شاه نعمت الله هم که خود را از این رهبران مدعی هرگز کمتر نمی‌دانست، خود را با زیرکی به جای مهدی، «هادی» خواند تا هم مدعی مهدویت نشده باشد و هم از قافله مدعیان عقب نیفتد:

من نیم مهدی، ولی هادی منم
رهنمای خلق در وادی منم

(همان، ۵۷۶)

وی شناخت خود را موکول به رجوع به امام علی (ع) می‌داند.

بنده را از حضرت سید طلب نعمت الله از علی مرتضی

(همان، ۳۱)

با توجه به این مستندات شیعی معتقد است که وی در فکر ایجاد یک مذهب جدید بوده است. با فرض صحت مدعیات شیعی می‌توان گفت شاه نعمت الله در انجام این کار چندان موفق نبود و پیروانش بر همان مذهب تسنن دوازده امامی ماندند.

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر جایگاه امام علی (ع) و فرزندان ایشان در اندیشه نعمت‌اللهیه، کوشید تا سیمای مذهبی این طریقت را روشن سازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در نگاه نعمت‌اللهیان، سه خلیفه نخست صرفاً به عنوان خلفا و صحابه پیامبر (ص) مورد احترام بودند، بی‌آن‌که واجد مقامات عرفانی خاندان علوی دانسته شوند. چنین احترام حداقلی بیش از آن‌که برخاسته از باورهای درونی طریقت باشد، نتیجه غلبه اندیشه‌های شیعی در جامعه ایرانی آن روزگار بود. از منظر نعمت‌اللهیه، هدایت کامل تنها در پرتو امام علی (ع) و امامان معصوم ممکن است و نهایت این هدایت با ظهور حضرت مهدی (عج) تحقق خواهد یافت. مقایسه با دیگر طریقت‌های سنی، به‌ویژه نقشبندیه، نشان می‌دهد که تسنن نعمت‌اللهیه فاصله چشمگیری با تسنن رسمی دارد؛ به‌گونه‌ای که می‌توان آن را تسننی نزدیک به تشیع دانست، به‌خصوص در جایگاه محوری دوازده امام در نظام فکری آنان. بر اساس این دیدگاه، پس از خلفای راشدین، پیروی از خاندان علوی شرط اصلی هدایت شمرده می‌شود و در عصر شاه نعمت‌الله ولی، وی و اخلافش به‌عنوان تجسم بارز آل پیامبر معرفی می‌گردند. از این رو، طریقت نعمت‌اللهیه نه تنها مدعی پیوند با اهل بیت بود، بلکه برای سلاطین و حاکمان نیز پیروی از آن شرط وحدت و کمال به‌شمار می‌رفت. از این رو می‌توان گفت که ایشان پیش از آمدن صفویه به لحاظ عرفانی شیعه شده بودند و معتقد به هدایتگری دوازده امام شده بودند.

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۴۹

پی‌نوشت‌ها

۱. برای کسانی که منافع فرقه‌ای خود را در خطر می‌دیدند آسان بود که مشایخ صوفی پرطرفداری چون شاه نعمت‌الله و همدانی را در باطن شیعی و لذا ملحد و همچنین شورشیانی بالقوه بر ضد حکومت متهم کنند، به ویژه اگر اینها اتفاقاً سید هم باشند (گراهام، ۱۳۸۴: ج ۱/ ۴۷۸)

۲.

یا الهی علی‌النبی صلوة	فایضاً فائحاً بلا انتهاء
و علی‌الصاحب‌العتیق ابی‌بکر	علی‌القطع اقدم الخلفاء
والذی بعده اتی بالقضاء	الواضح العدل ظاهر الاعتناء
عمر و الحلیم عثمان الهادی	الحنیف المقرر الاهتداء
و علی‌امام منهاج صدق	کاشف الحق سید الاولیاء
و علی‌سائر الصحابة کلاً	و اهل بیت النبی آل عبا

(حکمت، ۱۳۳۹: یط)

۳.

اگرستی محب آل علی مؤمن کامل و بی‌بدلی

(شیبی، ۱۳۸۵: ۲۳۶ به نقل از دیوان، ج ۲/ ۵۷۷)

۴.

نزدیک ما خلیفه بر حق امام ماست مجموع آسمان و زمینش مسخر است

(نوربخش، ۱۳۳۷: ۷۴)

۵.

او را بشر مخوان تو که سرّ خداست او او دیگر است و حالت او نیز دیگر است

(همانجا)

۶.

در ولایت ولیّ‌والی اوست بر همه کائنات سلطان است

(همانجا)

۷.

سید اولیا علی و لی آن که عالم تن است و او جان است

(همانجا)

۸.

بی ولای علی ولی نشوی   گر تو را صد هزار برهان است

(همانجا)

۹.

گفتیم خدای هر دو عالم   گفتیم محمد و علی هم
گفتیم نبوت و ولایت   در ظاهر و باطنند با هم
آن بر همه انبیاست سید   وین بر همه اولیا مقدم

(نوربخش، ۱۳۳۷: ۷۶)

۱۰.

آن صورت اسم اعظم حق   وین معنی خاص اسم اعظم

(همانجا)

۱۱. مثلاً «کما قال عمر: ...» (شاه نعمت الله، ۱۳۴۰: ج ۴/ ۲۱۶)

۱۲.

گوهر دریای عرفان، بحر علم و کان جود   رهنمای رهروان و پیشوای اتقیا

(شاه نعمت الله، ۲۵۳۵: ۷۱۷)

۱۳. چون وصایت با خلافت مشتمله بر امامت و امارت در یک شخص متصور است، جناب ولایت پناه مرتضوی علوی علی النبی و علیه الصلوة و السلام نسبت حضرت نبوت مآب رسالت ارباب مصطفوی محمدی وصیتی باشد و خلیفه او و امام و امیر امت و همه خلفا و ائمه و امرا که در دین اسلام باشند الی یوم القیامه در ظل او باشند که وصی الاوصیاست و ولی الاولیاء و خلیفه رسول رب العالمین و امام المتقین امیرالمؤمنین (شاه داعی، ۱۳۴۰: ۱۰۲).

۱۴. مرید شیعی او آذری اسفراینی هم ضمن قبول حدیث اصحابی کالنجوم ... انتخاب خود را علی (ع) و خاندانش می‌داند.

صحابه چو عوام‌اند در شب دنیا   علی است کوكب برج ولایت بطحا
به هر کدام اقتدا بیابای راه   به قول صاحب لولاکی و سالک اوحی
پس اقتدای من از جمله اولیا به علی است   که اوست بر همه خلق و موالیان مولا
سلوک اهل طریقت به نور مرتضوی است   که هست بعد پیمبر مقدم عرفا

(آذری اسفراینی، ۱۳۸۹: ۱۱)

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۵۱

۱۵. گر امامی بایدت معصوم پاک می طلب شاهی چنین یعنی علی
(طیسی، ۱۳۵۱: ۳۲۹)
۱۶. سید الاولیاء علی ولیست علم او بیکرانه چون دریا
(شاه داعی، ۱۳۴۰: ۴۶)
۱۷. پیروی او بود دین حق و راه راست سلطنت لافتی غیر علی خود که راست
(شاه نعمت الله، ۲۵۳۵: ۶۳)
۱۸. آیت او انماست آن که ولیّ خداست آیت او انماست
مدعی این طریق رهرو راه خطاست بنده درگاه او سید هر دو سراسر است
(همانجا)
۱۹. از علی ولایت جو هم ولایت فدای والی کن
(همان، ۵۷۹)
۲۰. نعمت الله هست پیر ولی یادگار محمد است و علی
رافضی نیستم ولی هستم مؤمن پاک و خصم معتزلی
مذهب جد خویشتن دارم بعد از او پیرو علی ولی
(همان، ۶۸۹)
۲۱. به حق آل محمد به روح پاک علی (ع) که کس نبی نشده تا نگشته است ولی
ولی به ولایت کسی که تابع اوست موالیانه طلب کن ولی ولای علی
(همانجا)

۲۲. گرچه عالم از عطای نعمت الله منعم‌اند نعمت الله نعمتی شایسته از احسان اوست
(همان، ۷۱۷)

۲۳. نیست مؤمن هر که دارد با علی یک موخلاف یار مؤمن شو چو ما و تابع آل عبا
(همان، ۷۱۷)

۲۴. هر که از سرّ علی نور ولایت دید گفت دیگران چون سایه‌اند و نور حیدر آفتاب
(همان، ۷۲۴)

۲۵. این حدیث در مجامع حدیثی اهل سنت آمده است (بخاری، ۱۴۲۲: ج ۱/ ۵۷. البته ادامه‌ای هم به صورت «یوم القیامه» دارد که دیگر آن معنای مورد استفاده شاه نعمت الله را نمی‌رساند: مسلم نیشابوری، بی‌تا: ج ۲/ ۵۸۶).

۲۶. در مجامع معتبر حدیثی اهل سنت و شیعه این حدیث مطلقاً وجود ندارد، فقط در منابع صوفیانه و غالبانه و متأخری همچون مشارق انوار الیقین می‌توان این حدیث را دید (حافظ برسی، ۱۴۲۲: ۱۸۶).

۲۷. محمد با علی از نور واحد درون صد هزاران پرده بودند
چو مهر و مه که بیرون آید از ابر نقاب از روی زیبا برگشودند
دو مظهر بوده در اظهار یک نور به ما نور خدا ظاهر نمودند
(شاه داعی، ۱۳۴۰: ۹۹)

۲۸. «این چهل مراتب را که نام بردیم همه ظاهر می‌شود به خاک که پدر خاک، علی است - علیه السلام - و او را ابوتراب از برای آن می‌خوانند. هرگاه که به این مقام رسد، ولایت و نبوت یکی شود؛ زیرا که ولایت و نبوت یکی است و ولایت، باطن نبوت است و نبوت، ظاهر ولایت» (شاه نعمت الله، ۱۳۴۰: ج ۱/ ۱۳۲-۱۳۳).

۲۹. هر که ز اهل خداست تابع آل عباسست منکر آل رسول دشمن دین خداست
(شاه نعمت الله ۲۵۳۵: ۶۲)

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۵۳

۳۰

دوستی خاندان درد دلم را دواست   جان علی ولی در حرم کبریاست
(همانجا)

۳۱

نعمت الله بود ز آل حسین   در همه جا چو بوالحسن، حسن است
(شاه نعمت الله، ۲۵۳۵: ۱۳۴)

نعمت اللهم ز آل مصطفی دارم نسب   ذره‌ای از نور او می‌بین و بنگر آفتاب
(همان، ۷۲۵)

۳۲

بر مراد از نعمت الله بر خوری   گر مرید آل پیغمبر شوی
(همان، ۷۰۴)

درویش طبعی هم بر تبعیت هر صوفی از اهل بیت تأکید می‌ورزد: «باید که چون نم‌در پوشی، در متابعت اولاد مصطفی و مرتضی، مستقیم و ثابت و راسخ باشی» (طبعی، ۱۳۵۱: ۴۹۸).

۳۳. «محمد، صورت فوقیت حق است در عالم ظاهر و از وی چهار رکن نبوت که عترت حضرت رسول‌اند: اول علی که صورت قلب است و فاطمه، صورت عقل است و حسن، صورت روح است و حسین، صورت نفس است و از ایشان بر چهار امام دیگر که چهار رکن اسلام‌اند و آن زین العابدین، صورت قلب است و محمد باقر، صورت عقل است و جعفر صادق، صورت روح است و موسی کاظم، صورت نفس است و از ایشان بر چهار امام دیگر که چهار رکن اسلام‌اند و آن محمد تقی، صورت قلب است و علی نقی، صورت عقل است و حسن عسکری، صورت روح است و محمد مهدی، صورت نفس است» (شاه نعمت الله، ۱۳۴۰: ج ۳/ ۳۱۶).

۳۴

دم به دم از ولای مرتضی باید زدن   دست دل در دامن آل عبا باید زدن
(نوربخش، ۱۳۳۷: ۷۶)

۳۵

در دو عالم چارده معصوم را باید گزید   پنج نوبت بر در دولتسرا باید زدن
(همانجا)

۳۶.

گر اثناعشر کسی پرسید   در بی نام و وصف جمله بیوی
مرتضی و حسن حسین و دگر   علی بن حسین و باقر جوی
صادق و کاظم و رضا و تقی   نقی و عسکری و قائم گوی

(حکمت، ۱۳۳۹: ۸۴)

۳۷.

چون به هر دوری ولیی قائم است   تا قیامت آن نمایش دائم است
پس امام حیّ قائم آن ولی است   خواه از نسل عمر خواه از علی است

(طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۶)

۳۸. فرزام هم انگیزه اصلی گرایش شاه نعمت الله ولی را به تشیع، همان نسب عالی سیادت وی دانسته است (فرزام، ۱۳۷۴: ۶۰۰).

۳۹. «اگر امیر شاهرخ گریبان محبت و مودت به دست ولایت امیر سید نعمت الله می‌داد و توجه به کعبه می‌فرمود، گریبان محبت و مودت پادشاهان به دست ایشان می‌رسید، اما هنوز وقت آن نیامده بود» (طبسی، ۱۳۵۱: ۳۳۴).

۴۰. آزمایش در نظری غریب می‌نویسد شاه نعمت الله چون شیعه را پیرو حقیقی سنت رسول خدا می‌دانست، خود را سنی نامید (آزمایش، ۱۳۸۳: ۴۷).

41. Jean Aubin

۴۲. نظام الدین محمود ملقب به الداعی الی الله در نیمه نخست سده نهم هجری در شیراز سنی نشین می‌زیست. وی در آغاز جوانی به عزم دیدار شاه نعمت الله به کرمان می‌رود و دست ارادت به او می‌دهد (حکمت، مقدمه دیوان شاه داعی، یه). او پس از ساکن شدن در شیراز به مرتبه شیخی طایفه نعمت اللهیه می‌رسد (همان، بو). وی چهل حدیث از امام علی (ع) را به شعر درآورده است و آن را ترجمه الاخبار العلویه نامیده است. از وی کلیات اشعار و شانزده رساله فارسی به دست آمده و به چاپ رسیده است.

۴۳. درویش محمد طبسی بنا بر قدیم‌ترین تذکره‌ها یکی از شاگردان و مریدان شاخص شاه نعمت الله بوده است (ژان اوین، ۱۳۶۱: ۵۴). مجموعه رسائل او در یک جلد توسط افشار و دانش‌پژوه به چاپ رسیده است.

۴۴. صائن الدین ترکه که خود را از اهل سنت و جماعت و دشمن شیعه و معتزله می‌داند (صائن الدین، ۱۳۹۱: ۲۱۲) از پیدا شدن عده‌ای که مدعی ظهور عن قریب خاتم الولایه (حضرت مهدی) هستند، شکایت می‌کند: «در اثنای مسافرت هر جا که بدین طایفه (متصوفه مدعی) رسیده به مقارع تعریض و

مناسبات تصوف و تشیع؛ ... (مصطفی گوهری فخرآباد و دیگران) ۲۵۵

تویخ متعرض ایشان شده و دو رکن از جمله آن رغایب که آلت کمند ساخته و می‌سازند، یکی ظهور ولایت خاتم الولاية است که گویند نزدیک شده است و در این دو سال خواهد بود و اختیار عالم پیش درویشان خواهد بود» (همان، ۲۵۳).

کتاب‌نامه

- آجری بغدادی، ابوبکر محمد بن حسین (۱۹۹۹م)، الشریعه، ریاض: دار الوطن.
- آذری اسفراینی، نورالدین حمزة بن علی ملک طوسی (۱۳۸۹)، دیوان آذری اسفراینی، به کوشش محسن کیانی، سید عباس رستاخیز، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- آزمایش، مصطفی (۱۳۸۳)، «وسعت مشرب و اعتدال مذهب شاه سید نعمت الله ولی»، مجموعه مقالات درباره شاه سید نعمت الله ولی، به کوشش شهرام پازوکی، تهران: حقیقت.
- بادنج، محمد (۱۴۰۱)، تحول مفهوم ولایت در متون تصوف کبرویه و نقشبندیه در عصر مغول (قرون ۸ - ۹)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ق)، الجامع المسند الصحیح المختصر، بی‌جا: دار طوق النجاة.
- پازوکی، شهرام (۱۳۸۱)، «نقدی بر مکاتبات کند و کاوی در تشیع شاه نعمت الله ولی و مولوی»، هفت آسمان، ش ۱۴، ص ۱۳۳ - ۱۶۰.
- جامی، عبدالرحمان (۲۰۱۰م)، شواهد النبوه. استانبول: مکتبه الحقیقه (افست).
- جعفریان، رسول (۱۳۹۴)، تاریخ تشیع در ایران، تهران: نشر علم.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۶۲)، حبیب‌السیر، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفرشی خیام.
- حافظ برسی، رجب بن محمد (۱۴۲۲ق)، مشارق انوار الیقین فی اسرار امیرالمؤمنین، بیروت: اعلمی.
- دولت‌شاه سمرقندی، ابن علاء الدوله بختیشاه (۱۳۳۸)، تذکره الشعراء، تهران: کلاله خاور.
- رنجبر، محمد علی؛ رضا صحت‌منش (۱۳۹۴)، «جایگاه ائمه اطهار (ع) در آثار و احوال شاه نعمت الله ولی»، مطالعات ایرانی، سال چهاردهم، شماره بیست و هشتم، ص ۱۱۳ - ۱۳۶.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹)، دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران: امیر کبیر.
- شاه داعی شیرازی (۱۳۳۹)، کلیات شاه داعی شیرازی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، مقدمه علی اصغر حکمت، تهران: کانون معرفت.
- (۱۳۴۰)، شانزده رساله از شاه داعی شیرازی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: موسسه مطبوعاتی علمی.
- شاه نعمت الله ولی (۱۳۴۰)، رسائل حضرت سید نورالدین شاه نعمت الله ولی کرمانی، به کوشش جواد نوربخش، تهران: خانقاه نعمت‌اللهی تهران.

----- (۲۵۳۵)، کلیات اشعار شاه نعمت الله ولی، به کوشش جواد نوربخش، تهران: خانقاه نعمت اللهی تهران.

----- (بی‌تا)، مکتوبات: مجموعه ۱۰۸ رساله، به کوشش محمد رسا، بی‌جا: بی‌نا.
شیبی، مصطفی کامل (۱۳۸۵)، تشیع و تصوف تا پایان سده دوازدهم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگوزلو، تهران: امیرکبیر.

صائن الدین علی بن محمد ترکه (۱۳۹۱)، چهارده رساله فارسی، قم: آیت اشراق.
طبسی، درویش محمد (۱۳۵۱)، آثار درویش محمد طبسی، به کوشش ایرج افشار و محمد تقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات نعمت اللهی.

فاطمی، حسن (۱۴۰۰)، بررسی دیدگاه اقطاب نعمت اللهیه نسبت به تشیع از یافعی تا کبودرآهنگی، رساله دکتری رشته تاریخ تشیع اثنی عشری، دانشکده شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب.
فرزام، حمید (۱۳۷۴)، تحقیق در احوال و نقد آثار و افکار شاه نعمت الله ولی، تهران: سروش.
فرهانی، مهدی (۱۳۸۲)، پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.

گراهام، تری (۱۳۸۴)، «شاه نعمت الله ولی: بنیانگذار طریقت نعمت اللهی»، میراث تصوف، تهران: نشر مرکز.

مسلم بن حجاج نیشابوری (بی‌تا)، المسند الصحیح المختصر، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
معصوم علی‌شاه، محمد معصوم شیرازی (بی‌تا)، طرائق الحقائق، به کوشش محمد جعفر محجوب، تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.

نانجی، عظیم (۱۳۸۰)، «اسماعیلیه»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

نوربخش، محمد (۱۳۵۸)، پیران طریقت، تهران: خانقاه نعمت اللهیه.
نوربخش، جواد (۱۳۳۷)، زندگی و آثار قطب الموحدين جناب شاه نعمت الله ولی کرمانی و فرزندان او، تهران: انتشارات خانقاه نعمت اللهی.

واعظی، عبدالعزیز بن شیرملک (۱۳۶۱)، «سیر حضرت شاه نعمت الله ولی»، مجموعه در ترجمه احوال شاه نعمت الله ولی کرمانی، به کوشش ژان اوین، تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.